

Ципердюк О.Д.

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, Україна*

ЧИННИКИ СЛОВОТВОРЧОЇ ПОВЕДІНКИ ІМЕННИКІВ

Одним із пріоритетних напрямків у сучасному українському словотворі є основоцентричний, започаткований у працях І. Ковалика (див., напр.: [3, с. 6-7]) і розвинутий В. Грещуком [2], З. Валюх [1] та ін. Його основне завдання – вивчення словотворчої спроможності твірних слів, їх дериваційної поведінки та чинників, які її зумовлюють. Словотворчий потенціал різних лексико-семантичних, структурно-семантичних, лексико-граматичних груп слів найкраще описує словотвірна парадигма (далі СП). СП формують похідні від однієї твірної основи на одному ступені деривації.

Мета нашого дослідження – на матеріалі назв осіб за спорідненням і свояцтвом визначити чинники, які впливають на реалізацію словотворчого потенціалу іменників.

Лексико-семантична група іменників на позначення осіб за спорідненням та свояцтвом об'єднує слова, які називають власне родичів (*батько, мати, дочка, син, дід* тощо); людей, родинні зв'язки між якими виникли внаслідок шлюбу (*зять, свекор, невістка, молода, чоловік, дружина* тощо); осіб, які породичалися у зв'язку з християнським обрядом хрещення (*хрещеник, хрещениця, кума* тощо).

Аналізовані іменники утворюють похідні субстантиви із словотвірними значеннями (далі СЗ) “носій предметної ознаки” (напр.: *бабій, дідизна, дитинець*), “виконавець дії, об'єкт якої названий твірним іменником” (*синовбивець, дідовод* тощо), “абстрагована дія, об'єкт якої названий твірним іменником” (*дітонародження, батьковбивство* та ін.), “демінутивність” (*дідунь, матуся, сестриця, сватонько* та ін.), “аугментативність” (*бабега, дідище* тощо), “збірність” (*жіноцтво, батько-мати* тощо), “фемінітивність” (*внучка, пасербиця, свекруха* тощо), “недорослість” (*внуча, синеня*), “віддалений ступінь

споріднення” (*прадід, правнук* та ін.), “стилістична модифікація” (*братуха, женишина* тощо), “подібність” (*посестра, пасинок* та ін.); прикметники із СЗ “присвійність” (*батьків, мамин, зятній* тощо), “загальна відносність” (*дитячий, жіночий, багатодітний* та ін.); дієслова із СЗ “бути кимсь, поводитися, як особа, названа твірним іменником” (*кумувати, свашкувати, женихатися* тощо), “ставати подібним до особи, названої твірним іменником” (напр.: *збаїти, дитиніти*), “робити подібним до особи, названої твірним іменником” (*братати, усиновити* тощо). Таким чином, типова СП іменників-назв споріднення має тризонну субстантивно-ад’єктивно-вербальну структуру, представлену 16-ма СЗ.

Зі 102 проаналізованих СП іменників-назв осіб за спорідненням 16 (*брат, баба, батько, син, сестра, дід, дитина, жених, кум, свояк* та ін.) мають тризонну субстантивно-ад’єктивно-вербальну структуру з нереалізованими одним або кількома СЗ кожної із зон чи кількох. Найрегулярнішими є ад’єктивні СЗ. Двотонну субстантивно-ад’єктивну структуру мають СП 28 іменників (*жінка, матір, отець, предок, чоловік, дядько, няня, свекруха* та ін.), у яких найчастіше актуалізуються демінутивне СЗ субстантивної зони та посесивне СЗ ад’єктивної. Субстантивно-вербальна структура властива лише іменнику *подруга*. Ще 35 іменників (*близнюк, дівер, кузен, первісток, приймак, хрещеник, потомок* та ін.) мають одностонні СП, здебільшого субстантивні (28) з реалізованими одним чи двома СЗ. Іменники *вітчим, муж, теща, шурин, донька* утворюють лише посесивні прикметники. Від частини іменників похідних не виявлено (*близнючка, ладо, пращурка, трійня, братова, хрещениця, наречений, наречена* та ін.).

Назви осіб за спорідненням активно утворюють похідні з модифікаційними СЗ, що зумовлено характером семантики твірних слів. Найменування осіб за спорідненням називають осіб, з якими людина щодня зустрічається в неофіційних умовах і які зчаста стають об’єктом її почуттів. Важливу роль відіграють частотність і конотації твірного. Так, іменники *отець (уроч.)*, *муж (книжн., уроч.)*, частота вживання яких низька, не породжують демінутивів. Поєднанню твірних основ з емоційно-пестливим суфіксами перешкоджає і стилістична несумісність значень афікса й твірної основи. Іменники *мачуха, теща, вітчим*, що мають негативні конотації, не утворюють демінутивів.

СЗ “аугментативність” не реалізують більшість назв споріднення. Стримувальним фактором може виступати стилістична несумісність афікса і твірної основи. Аугментативні суфікси із стилістично зниженим значенням не поєднуються з основами, що містять позитивну оцінку (*ненька, неньо, доня, маля*) або є стилістично нейтральними і рідко вживаються з негативним відтінком. Відсутність пейоративних похідних пов’язана і з позамовними чинниками: в українському суспільстві завжди існувала пошана до батька, матері, високо цінувалися родинні стосунки. Відповідні аугментативні значення можуть передаватися аналітично (*нікчемна жінка, здоровенний внук*), компенсуючи відсутні деривати.

Передумовою виникнення збірних похідних є здатність твірного іменника поєднуватися з кількісним числівником. Не існує логіко-поняттєвих перешкод для сполучення назв осіб із кількісними числівниками, однак на практиці більшість твірних не реалізують цієї потенції. Появу збірних дериватів стримують труднощі фонемної сполучуваності на морфемному шві.

СЗ “фемінітивність” не реалізується в СП іменників жіночого та середнього родів. Назви осіб жіночого роду вже й так виражають значення жіночої статі. Аналогічно іменники середнього роду, що називають осіб одночасно і чоловічої, й жіночої статі (напр., *маля, внуча*), не стають твірними для фемінітивів. Від частини іменників не утворюються фемінітивні похідні тому, що в мові вже є іншоосновні лексеми з відповідним значенням (пор.: *батько – мати, дід – баба, чоловік – жінка, зять – невістка*).

Деривати із СЗ “недорослість” засвідчені в СП іменників чоловічого та жіночого родів, що можуть називати й недорослих осіб (*внук, дитина, син, небіж*). Не породжують таких десубстантивів твірні іменники середнього роду, оскільки вони виражають недорослість лексичним значенням (*близня, маля*).

Група дериватів із СЗ “віддалений ступінь споріднення” в сучасній українській мові не поповнюється новотворами. Навпаки, їх стало менше (пор. давнє *пратеца*).

СЗ “стилістична модифікація” представлене похідними, які функціонують переважно в розмовному мовленні і не всі зафіксовані в словниках.

Десубстантиви, що стилістично модифікують семантику твірних, можуть поповнюватися за рахунок демінутивів, які втратили демінутивне значення (*матірка*).

Можливість утворення дериватів із СЗ подібності (*мати-й-мачуха, вітчим, маточка*) залежить від того, чи називає твірний іменник особу з досить виразною ознакою, яка може стати основою нового найменування (пор, наприклад: *матка* ‘найбільша, єдина на всю сім’ю бджола, що відкладає яйця’, тобто бджола, якій відведена та ж роль у бджолиній сім’ї, що матері в родині).

Реалізація СЗ “носій предметної ознаки” пов’язана із лексичною сполучуваністю твірного іменника. Назви споріднення можуть виступати у функції діяча чи об’єкта дії. Це зумовлює широкі можливості твірних у реалізації СЗ “носій предметної ознаки”. Обмеження (переважно семантичні) у творенні похідних виявляються під час аналізу лексико-словотвірних значень, що виділяються в межах СЗ “носій предметної ознаки”. Так, наприклад, деривати на зразок *бабизна, дідизна* (“спадок від особи, названої твірним іменником”) не утворюються від назв осіб по спадній лінії (*син, дочка, внук* тощо). Спадок залишають батьки дітям, дід, баба – внукам, предки – нащадкам, а не навпаки.

Актуалізація СЗ “виконавець дії, об’єкт якої...” та “абстрагована дія, об’єкт якої...” базовими іменниками пов’язана з їх лексико-синтаксичною сполучуваністю. В основі дериватів із зазначеними СЗ лежать предикативні конструкції одного типу: “перехідне дієслово + залежний іменник”. Назви споріднення легко поєднуються з перехідними дієсловами (наприклад, *вбивати, народжувати* тощо), що є передумовою утворення складних дериватів. Такі десубстантиви зчаста утворюються okazіонально, пор.: – *Гуг, гуг, гуг. – Я розбійник Хапагуг! Ненажера, дітожера* (М. Пашенко).

Для поєднання більшості твірних іменників із ад’єктивними суфіксами не існує ніяких перешкод, виняток становлять відприкметникові субстантиви *наречений, наречена, молодий, молода, маля*, первісно прикметникова семантика яких не сприяє появі похідних прикметників. Похідні посесиви можуть бути утворені майже від усіх назв споріднення. Так, у художніх текстах виявлено ряд посесивів, не зафіксованих у словниках: *Вітольд нахилився до кузининого вуха*

(Е. Ожежко). Іменники-назви споріднення позначають осіб, з якими у найрізноманітніших відношеннях може перебувати той чи інший предмет (у широкому розумінні слова). Різні типи таких відношень представлено в похідному прикметникові із СЗ “загальна відносність” (*чоловічий хор, дитяча кімната*). Семантичні перешкоди під час утворення таких прикметників відсутні, а формальні – легко долаються. Відсутність частини десубстантивів із СЗ “загальна відносність” зумовлена тим, що не існує комунікативної потреби в таких дериватах.

Передумовою виникнення похідних дієслів є поєднання твірних іменників із конструкціями на зразок: *бути, поводитися, як* (для дериватів із СЗ ‘бути кимсь, поводитися, як особа...’), *робити подібним до* (для дериватів із СЗ “робити подібним до особи...”), *ставати подібним до* (для дериватів із СЗ “ставати подібним до особи...”). Хоча іменники-назви споріднення можуть сполучатися з усіма зазначеними дієсловами, типові дієслівні СЗ реалізуються нерегулярно, що пов’язане з характером семантики твірних іменників та екстралінгвальними чинниками. Так, наприклад, дієслова із СЗ “робити подібним до особи...” у більшості СП відсутні. Похідні на зразок *усиновити, удочерити* із цим СЗ від інших іменників не утворюються, оскільки в житті дуже рідко трапляється, щоб когось прийняли в сім’ю на правах діда, баби, родича та ін.

Отже, реалізація словотворчого потенціалу іменниками залежить від їх лексико-семантичних, структурних, граматичних і прагматичних особливостей, сполучувальних можливостей, а також наявності несловотвірних (лексичних, синтаксичних) засобів, які виражають семантику, адекватну словотвірній.

Література

1. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / Зоя Валюх. – К.; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
2. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
3. Ковалик И. И. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками : автореф. дис. ... доктора филол. наук / И. И. Ковалик. – К., 1961. – 36 с.

Оубл.: *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників філологічних наук: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 24-25 лютого 2017 р. – Одеса : Південноукраїнська організація “Центр філологічних досліджень”, 2017. – С. 39-42.*